

Yhteiskuntapoliittinen interventio lomaan

ANU-HANNA ANTILA

Suomessa on ensimmäisen eli vuoden 1939 vuosilomalain ja sota-ajan jälkeen vuosilomalakeja uudistettu vuosina 1946, 1960, 1973 ja 2005. Paineet lainuudistuksiin ja niiden läpivientiin nostavat loman tehtävän ja merkityksen mediasakin yleisemmäksi keskustelunaiheeksi. Näin kävi tälläkin kertaa, vuoden 2005 vuosilomalain tiimoilla. Lain valmistelua ja voimaantuloa käsiteltiin sanomalehdissä jonkin verran; osallistuin itsekin aiheen käsittelyyn (TS 7.8.2004; HS 28.11.2004).

Lain voimaantumisen jälkeen julkaistiin *Helsingin Sanomissa* artikkeli, jossa esiteltiin ajatuksen ”kansalaislomasta”, joka kuuluisi jokaiselle kansalaiselle työsuhteesta riippumatta – eräänlaisena kansalaispalkan variaationa (HS 23.6.2006). Tätä aihetta hiukan sivuttiin, kun huono-osaisuuden tutkijat esittivät, että viikon lomamatka ulkomaille olisi kansalaisen perusoikeus (HS 5.7.2006). Tätä perusteltiin ”virkistämisen välttämättömyyden” nimissä. Väitteen pohjana käytettiin kansainvälisiä tilastoverteiluja, joiden mukaan suomalaisista peräti viidenneksellä ei ole varaa tällaiseen lomailuun. Pari päivää myöhemmin saman lehden pääkirjoituksessa äidytettiin kyseenalaistamaan tutkijoiden väite siitä, onko viikon lomamatka perusoikeus ja kertooko matkasta jääminen huono-osaisuudesta (HS 7.7.2006). Pääkirjoituksen mukaan monet haluavat viettää lomansa muilla tavoin, vaikkapa kotimaassa mökkeillen tai uimarannalla makailen. Näin ollen hekin määrittäisivät huono-osaisiksi, koska eivät voi tai tahdo käyttää rahojaan ulkomaanmatkaan.

Kiinnostavaksi tämän lyhyeksi jääneen mielipiteenvaihdon tekee se, että siinä kiteytyvät erilaiset käsitykset loman tehtävästä. Tällöin kysy-

tään: onko loma käytettävä funktionaalisesti matkustamiseen ja virkistäytymiseen vai saako lomalainen viettää sen haluamallaan tavalla? Tutkijoiden kannanotosta huokuu yleisempi sosiaalipoliittinen huoli heikompiosaisista, mutta samanaikaisesti yritetään nostaa esiin uusi indikaattori hyvinvoinnille – kulttuurisesta kontekstista riippumatta. Tästä johtuen argumentoinnin muotoilu ei ollut kaikkein onnistunein. Pääkirjoituksessa taas korostetaan loman ja vapaa-ajan vieton yksilöllistä vapaavalintaisuutta ja painotetaan kansallisia lomavieton perinteitä. Valinnaisuutta tietenkin rajaavat taloudelliset ja muut resurssit tahottomisen ohella.

Artikkelin alussa toteamani ”tälläkin kertaa” viittaa siihen, ettei edellä kuvaamani keskustelun teemoissa ja muotoiluissa ollut oikeastaan mitään uutta. Näkökulmat ovat esiintyneet rinnakkain ja niihin on sotkeutunut monenlaisia aineksia aina Kansainvälisen työjärjestön antamasta vapaa-ajan käytön suosituksesta, demokraattisen vapaa-ajan ideologiasta sekä pohjoismaisen yhdistysvetoisen lomaorganisoimisen syntyajoista saakka.

Vapaa-ajan tarkoituksenmukainen käyttö

Vuonna 1924 Kansainvälinen työjärjestö antoi suosituksen työntekijöiden vapaa-ajan käyttämisestä (ILO R21, 1924). Työn fyysisen raskauden tuottamien ongelmien rinnalle nostettiin huoli rationalisoinnin ja automatisoinnin vaikutuksista. Epäiltiin, että liukuhihnatyö ei ole työläisille mielekäästä ja kiinnostavaa, vaan se karkottaa lopullisesti ”työn ilon” (Kettunen 1994). Tällöin ainoastaan vapaa-aika toisi kompensaaation ja uudenlaisen elämän ilon. Työn ilolla viitattiin yhtei-

söllisyyteen, joka tuo työhön mielekkyyttä. Yhteisyyttä voitiin tuntea eritoten kansakuntaan. (Kettunen 1994, 143–144.)

Työjärjestön suosituksessa esitettiin, että vapaa-ajan tulee olla mahdollisimman yhtäjaksoista ja vapaaehtoista (Työntekijäin ..., 1925). Vapaaehtoisuus taas viittasi siihen, että työntekijä saisi tehdä vapaa-ajallaan, ”mitä haluaa”. Toisaalta tekemisen olisi oltava aktiivista, hyödyllistä ja terveyttä edistävää, kuten puutarhanhoitoa, liikuntaa ja itsensä sivistämistä. Alun perin porvariston lomailutavat korostivat aktiivista toimintaa itsehillinnän ja säännönmukaisuuden ohella. Vaihtelevan toiminnan tuli sisältää henkistä ja fyysistä terveyttä edistäviä aktiviteetteja, joiden avulla voitiin ehkäistä ennalta yhteiskunnallisten sosiaalisten ongelmien syntyä. Omaehtoisuuden vuoksi työläisten omia ja vapaasti valittavia toimintamuotoja tuli tukea. Tämä sisälsi kannanoton totalitaarisen valtion harjoittamaa vapaa-ajan toimintaa vastaan, demokratian puolesta.

Työjärjestön loma- ja vapaa-ajankäytön suositukset pohjasivat yleisempään modernin teollisen yhteiskunnan toimintaideologiaan. Brittisosiologi C. Delisle Burns esitteli loma- ja vapaa-ajan käyttötapoja teoksessaan *Leisure in the Modern World* (1932). Burnsien mukaan moderni vapaa-aika on jokaisen kansalaisen oikeus ja hyvinvoinnin perusta. Vapaa-aika on enemmän kuin hengähdystauko, jonka aikana kerätään voimia työntekoa varten. Käsitys siitä, että vapaa-aika on alistettu työn tarpeille, lyö siihen kielteisen leiman. Sen sijaan myönteinen, itsessään jo enemmän oleva vapaa-aika sisältää sivistäviä, tieteellisiä ja esteettisiä kykyjä kehittäviä tai ulkoilmapainotteisia harrastuksia. Tätä varten Burnsien mukaan tarvittiin puistoja, kirjastoja ja museoita. Niiden ”sivilisoivan vaikutuksen” onnistumiseksi tarvitaan luovaa joutenoloa, joka kehittää ihmisiä iloisiksi, terveiksi ja aktiivisiksi. Burnsien keskeisenä huomiona on, että organisoidun vapaa-ajantoiminnan avulla voidaan myös ehkäistä ennalta sosiaalisia ongelmia. (Burns 1936; Näsström 1934; Eskilsson 2000, 75–82.)

Pohjoismaissa omaksuttiin Kansainvälisen työjärjestön ja Burnsien linjaukset (ks. Löfgren 2001, 147). Sopivia lomankäytön muotoja esiteltiin monissa vapaa-ajan näyttelyissä ja matkailumessuilla. Esimerkiksi vuonna 1936 Ystadissa *Fritiden*-näyttelyssä havainnollistettiin erityinen pohjoismainen vapaa-ajankäytön malli, jossa painotettiin demokraattisten maiden vapaiden kansa-

laisjärjestöjen toiminnan keskeisyyttä. (Dahlkild 1988, 5; Sandell & Sörlin 2000, 65; Eskilsson 2000, 67.) Burnsien vapaa-ajan ideologian mukaisesti näyttely motoksi oli muotoiltu: ”Vapaa-ajan tulisi tuottaa onnellisia, sopusointuisia ihmisiä” (Eskilsson 2000, 76). Näyttelyn yhteydessä annetussa kannanotossa todettiin muun muassa, että ”vapaa-ajan tulee olla *vapaata* aikaa, mutta sen ei tule olla *kuollutta* aikaa”. Jos ihmiset tylsistyivät ja olivat tyytymättömiä vapaa- ja loma-aikoiinaan, oli heille annettava ohjausta ja järjestettävä ”rikkaampaa, hienompaa ja tuottavampaa” toimintaa. Toiminnan järjestäjäksi nimettiin ”yhteisö”, joka tässä yhteydessä tarkoitti valtiota. (Löfgren 2001, 149–150.)

Samanlaisia linjauksia tuotiin esiin Suomessa, etenkin Ruotsin esikuvaa noudattaen. Sosiaalipoliitikko Heikki Waris otti lomankäytön esiin useaan otteeseen 30-, 40-, 50- ja 60-luvulla (ks. esim. Waris 1940 & 1950 & 1966). Hänen näkemyksensä heijastelivat yleisemminkin sitä mielipide- ja moraalii-ilmapiiriä, jonka keskeiseen sanastoon kuuluivat kansakunta, kansallisvaltio, sosiaalinen ja yhteinen etu. Tällaisessa retoriikassa ovat kansallisvaltion menestys ja kansakunnan hyvinvointi olleet ensisijaisia. Waris käytti käsitettä ”sosiaalinen hyödyllisyys”, joka tarkoittaa työteliäisyyttä kansalaisen ja hänen perheensä sekä myös koko yhteiskunnan parhaaksi.

Mitä siis on tarkoitettu, kun on vaadittu loma-ajan käyttämistä ”tarkoituksenmukaisesti” tai ”oikein”. Yhteiskunnan tuottavuuden näkökulmasta kun ei ole ollut samantekevää, miten kansalainen käyttää aikansa ja kuluttaa rahansa. Yhteiskuntapoliitikot pohtivat yhdessä työväenjärjestöjen ja työnantajien kanssa, miten lomakysymys tulisi järjestää vuosilomaoikeuden laajentumisen myötä. Katkelma Wariksen Yleisradiossa 1930-luvun lopulla pitämästä puheesta kertoo oleellisen (Krohn 1991, 136–137):

On varmaan monia vastuuntuntoisia, ahkeria ja tarkokkaita kansalaisia, jotka omalla kohdallaan eivät oikeastaan ole osanneet tai voineet viettää lomaa ja jotka tämän johdosta pitävät lomankäyttöä ylellisyytenä, turhuutena, josta voi olla enemmän vahinkoa kuin hyötyä. Monet näistä ahkerista kansalaisista ajattelevat erityisesti loma-aikoihin liittyvää joutilaisuuden vaaraa, laiskottelua ja vetelehtimistä. Mikäli työntekijän vuosiloma tulee käytettäväksi yksinomaan – huomattakaa yksinomaan – hietarannoilla tai riippumatossa loikoilemiseen, se samalla menettää makunsa ja sosiaalisen hyödyllisyytensä ja johdattaa monenlaisiin siveellisiin kiusauksiin ja sosiaalisiin vaaroihin [– –] Mutta toisaalta tällaiset väärinkäyttöjen mahdollisuudet eivät saa

johtaa meitä kielteisyyteen. Niitten on pikemminkin kannustettava meitä tekemään parhaamme, jotta loma-aikojen käyttö voidaan järjestää oikein ja tarkoituksenmukaisesti.

Waris puhuu siveellisistä kiusauksista ja sosiaalisista vaaroista; niitä ehkäisevät toimet olivat työväenhuoltoa, jonka ensisijaisena kohteena olivat kaupunkien ja maaseutukeskusten teollisuustyöntekijät. Toisaalta argumentointi teroittaa mieleen, että kiusauksille ja vaaroille alttiina olivat etenkin kaupunkielämään tottumattomat nuoret ja naiset sekä yhteiskunnan heikko-osaiset (Kuusi 1931, 823). Vaikka loma- ja vapaa-aikaan kohdistuvan yhteiskuntapolitiikan kohteena olivat yhtäläisesti kaikki palkkatyötä tekevät, yhä edelleen tarvittiin vapaaehtoisuuteen ja harkinnanvaraisuuteen perustuvaa tukijärjestelmää. Lisätukea katsottiin tarvitsevan niiden, joilla ei ollut joko taloudellisia tai muita resursseja järjestää ”tarkoituksenmukaisesti” lomaansa, jonka tuli siten ”hyödyttää sekä yksilöä että yhteiskuntaa parhaimmalla mahdollisella tavalla”, kuten Waris totesi. Yksilön ja yhteiskunnan etu oli täten yhtäläinen.

Kansainvälinen työjärjestö nivoi työajan lyhentämisen ja taloudellisen rationalisoinnin toisiinsa ja ajoi monella muullakin tavalla sosiaalisten reformien ohella rationalisointiliikettä (Kettunen 1994, 49). Tuolloin ajateltiin, että vapaa-ajan ”tarkoituksenmukainen” käyttö yhdistyi nimenomaisesti työtehon ja tuotannollisen kyvyn lisäämiseen (ILO R21, 1924; Lähtenmäki 1997, 144). Tarkoituksenmukaisuus oli järkipäisyyttä terveyden ja hyvinvoinnin edistämiseksi (Hentilä 1999, 203, 423; Kettunen 1994, 142). Tähän katsantokantaan liittyen työsuojelu on leimannut loman käyttötarkoituksia vuosilomajärjestelmän alkuajoista asti, onhan lomaoikeus sidottu palkkatyön tekoon.

Suomessa työntekijäpuolen (etenkin SAK:n) pitemmän aikavälin päämääränä on ollut lisätä vapaa-aikaa ilman, että tulotaso alenisi. Työtekijöiden tavoitteena oli saavuttaa lyhyemmän työajan myötä lisää vapaa-aikaa, joka takaisi mahdollisuuden sivistymiseen. Tästä seuraisi parempi kokonaisvaltaisen yhteiskuntapolitiikan tajuaminen, jolloin voitaisiin myös allekirjoittaa erilaiset kasvuhakuiset vaatimukset paremmin. (Rinne 1966, 10–13.) Työnantajapuoli ei ollut halukas lisäämään työläisten vapaa-aikaa, sillä siitä epäiltiin koituvan kuluja. Työnantajat pelkäsivät tuotannon supistuvan, teollisen kilpailukyvyn alenevan ja koneitten lojuvan tyhjäksi.

sä. Myös kansantaloudellinen näkökulma otettiin huomioon. Lisääntyvän vapaa-ajan ajateltiin hidastavan tai jopa pysäyttävän maan talouskasvun. Kaikesta tästä johtuen vuosilomajärjestelyissä tuli ottaa lisäksi huomioon työnantajille lomien järjestämisestä aiheutuvat erilaiset kustannukset sekä mahdollinen tuotannon vähentyminen (Vehilä 1939, 155).

Ensimmäiset yleiset palkallisen vuosiloman taakaavat lait laadittiin useimmissa teollisuusmaissa 1930-luvun lopulla. Lomankäytön mahdollistamiseen kiinnitettiin erityistä huomiota, avasihan lainsäädäntö melkoiset markkinat lomateollisuudelle ja turismille. Kaupallisen tarjonnan ohella lomatoimintaa organisoitiin joko yhdistys- ja markkinavetoisesti tai valtio- ja työnantajajohtoisesti (Anttila 2005). Esimerkiksi Ranskassa ja Isossa-Britanniassa (Furlough 1998) lomatoiminnan organisointi järjestettiin Pohjoismaiden tapaan vapaiden järjestöjen avulla. Saksassa (Baranowski 2001, 215) ja Italiassa (de Grazia 1981, 74–82) taas päädyttiin valtiojohtoiseen, totalitaariseen malliin.

Kaksi diskurssia

Loma- ja vapaa-aikaan kohdennettu monentasoinen kamppailu on muokannut työntekijöiden aiheeseen kiinnittyneitä puhetapoja. Olen nimenyt näiden vakiintuneiden puhetapojen päätyypit virkistäytymisen ja vapautumisen diskursseiksi (kaavio 1). Näistä ensimmäistä yhteiskuntapoliittista näkemystä leimaa loman työsuojellisuuden tehtävän ensisijaisuus. Jälkimmäistä diskurssia taas voi kuvailla individualistiseksi, sillä sen ytimenä on vapaavalintaisuus lomatoimintojen suhteen. Suomalaisissa työväestön loma- ja vapaa-ajan tarvetta, pituutta ja sisältöjä koskeneissa keskusteluissa nämä diskurssit ovat eläneet rinnakkain vuosikymmeniä. (Anttila 2005.)

Luonteeltaan virkistäytymisen ja vapautumisen diskurssit ovat molemmat niin kutsuttuja moraalisisäätelydiskursseja. Niiden avulla on pyritty määrittelemään, linjaamaan ja ohjaamaan modernin teollisen hyvinvointivaltion vapaa-ajan politiikkaa ja siihen liittyvää toimintaa. Molempia diskursseja on hyödynnetty kansallisesta loma- ja vapaa-ajan politiikasta päättävien keskusteluissa. Kohteeksi on määrittynyt työväestö ja vielä tarkemmin työtä tekevä kansalainen (ks. Anttila 2004).

Moraalisäätely on tarkoittanut määrittelyä etenkin sille, että tietynlaisesta, ei-toivottavasta toiminnasta seuraa aina vääjäämättä sosiaalisia ongelmia. Nämä ongelmat ovat näkyneet paitsi yksilön ja hänen läheistensä elämässä myös yhteiskunnan tasolla. Esimerkiksi yksilön heikko terveys ei ole ollut pelkästään hänen oma asiaansa, koska se voidaan nähdä myös osana laajempaa kansanterveydellistä ongelmaa. Tällä tavoin argumentoiden on oikeutettu ”hyväksi” ja ”oikeaksi” määritelty toiminta, joka ehkäisee ennalta sosiaalisten ongelmien syntyä. Samalla kansanterveys saa myös kansantaloudellisen kytkennän.

Virkistäytyminen

Selkeä periaatteellinen ero diskurssien välillä löytyy työn ja loma-ajan välisen suhteen määrittelyssä. Virkistäytymisen diskurssissa on korostunut työn teon ensisijaisuus: muut elämänaalueet ovat olleet työnteolle alisteisia. Tällöin ensisijaisista ovat työntekijän levon ja palautumisen tarve, työstä toipuminen ja palautuminen työtä varten. Työn tuottavuus ja tehokkuus eivät saaneet kärsiä väsyneen, haluttoman tai tapaturma-alttiin työntekijän vuoksi. Keskeistä olivatkin ”yhteinen etu” ja hyöty, joilla viitattiin teollisuusyhtiön ja -yhteisön hyvinvointiin sekä viime kädessä koko kansakunnan menestykseen ja yhteiskunnan toimeentuloon.

Virkistäytymisen diskurssi leimasi kymmeniä lehtijuttuja, lyhytelokuvia sekä muuta lomapropagandistista materiaalia, joiden tarkoituksena oli vaikuttaa työtä tekevän kansan ajatteluun ja toimintaan. Niissä vedottiin moraalisiin, vastuuseen ja velvollisuuteen sekä ohjattiin ”oikean” loma- ja vapaa-ajankäytön pariin. Ohjailu tähtäsi erilaisiin päämääriin, jotka kansalaisten haluttiin omaksuvan. Ensinnäkin ajettiin suunnitelmallista loma- ja vapaa-aikaa, jonka olisi oltava ennalta harkittua. Tällöin ”tarkoituksenmukaisesti käytetty” loma- ja vapaa-aika mahdollistuisi pitkäjänteisen säästämisen avulla. Suunnitelmallisuus tarkoitti varmuutta siitä, minne mennään ja mitä tehdään sekä miten arkeen tuova vaihtelu voitaisiin saavuttaa. Toiseksi ”hyödyllisesti” ja ”oikein” käytetty vapaa nähtiin aktiivisuutena. Tämä edellytti fyysistä ja psyykkistä aktiivisuutta, virkistystä tuottavaa toimintaa.

Vaihtelun vaatimus loi ”lomanormin”: lomalaisia patistettiin lähtemään pois kotoa matkalle tai retkelle sekä pois kaupungista maalle ja merelle. Matkailu vei pois kotoa tutuista jokapäivä-

Kaavio 1. Kaksi tapaa määrittellä loman tarkoitus

Virkistäytyminen	Vapautuminen
Yleinen etu ja hyöty	Yksilön vapaus
Lomalla virkistäydytään, levätään ja toivutaan työstä.	Loma on osa vapaa-aikaa, joka on itsenäinen elämänaalue.
Virkistäytyminen: lepoa työstä ja työtä varten.	Vapaus työstä, työssä ja vapaa-aikana.
Matkustaminen tuo vaihtelua. Tällainen ”lomanormin” toteuttaminen vaatii säästämistä ja suunnittelua.	”Lomanormia” ei tarvitse noudattaa, vaan loman voi viettää vaikkapa kotona. Voi itse päättää, miten lomansa viettää.

sistä piireistä ja toi arjelle vastapainoa. Samalla se tutustutti kansalaiset kotimaan nähtävyyksiin sekä edisti kansakunnan henkistä ja kulttuurista integraatiota, yhteisöllisyyttä ja yhteenkuuluvuutta. Lisäksi matkailu sivistä ja edisti suvaitsevaisuutta. Tähän liitettiin näiden ”kuviteltujen yhteisöjen” stereotyyppit, kuten esimerkiksi tietämys hämäläisten hitaudesta ja karjalaisten vilkkaudesta sekä saksalaisten täsmällisyydestä. Ajateltiin, että matkailu toisten heimojen tai kansojen parissa auttaisi ymmärtämään muita tapoja, kulttuureja ja elämäntapoja.

Virkistäytymisen diskurssissa on rakennettu tietynlaisia ”lomanormeja”, jotka ovat määrittäneet ”oikeaa” ja ”tarkoituksenmukaista” lomankäyttöä. ”Lomanormien” ytimenä ollut vaihtelu virkistää -ajatus edellytti konkreettista paikkakunnan vaihtoa, matkailua ja retkeilyä, joita varten rakennettiin lomaorganisoinnin järjestelmä lomakoteineen ja -hotelleineen sekä leirintä- ja retkeilyalueineen. Esimerkiksi Lomaliiton vuonna 1960 tehdyssä tutkimuksessa Yrjö Littunen (1962, 111) totesi, ettei lomalaisilta kannattanut kysyä, mikä on loman tarkoitus tai merkitys, sillä juuri epävirallisesta ”lomanormista” johtuen niitä olisi pidetty selviöinä. Kun tutkimuksen koehaastatteluissa kysyttiin ihmisiltä, oliko loma virkistänyt heitä, monet olivat vastanneet ”ihmetellen myöntävästi”, sillä ”virkistäväksihän loma on tarkoitettukin”.

Virkistäytymisen diskurssin doksiset päämäärät ovat määrittäneet kaiken suunnitelmallisuudeksi,

aktiivisuudeksi ja rationaalisuudeksi. Tavalla tai toisella loma- ja vapaa-ajan ”oikea” ja ”hyödyllinen” käyttö miellettiin levoksi ja palautumiseksi työstä. Kuitenkin loma tarkoitti akkujen lataamista nimenomaan työntekoa ja tuottavuutta ajatellen, mikä edellytti lomankäytön rationalisointia tehdastyön tapaan. Virkistäytymisen diskursseissa olivat vahvasti läsnä työtehon ylläpitämisen ja työssä jaksamisen vaatimukset. Tämä näkyi esimerkiksi retoriikassa, jossa toiminta yhdistetään tehokkaaseen ja sisällökkäämpään vapaa-ajanviettoon. Tällöin myös matkailu ja retkeily ovat ennen kaikkea työväsymyksen ja kiireisen elämänmenon poistajia.

Vapautuminen

Hyödyllistä ja järkevää lomankäyttöä ajaneen virkistäytymisen rinnakkaisdiskursseina on vapautumisen diskurssi. Tällöin nousevat esiin muun muassa Burnsien painotukset: vapaa-aika tuli nähdä jonakin muuna kuin vain pidempänä taukona työnteon lomassa. Vapautumisen diskursseissa vapaa-aika oli itsessään jo enemmän. Tällöin ei lomaakaan ymmärretty työn vaatimuksille alistaiseksi elämänalueeksi, eikä vapaa-ajan tehtävänä *pelkästään* ollut antaa voimia työssä jaksamiseen. Vapautumisessa korostui se näkemys, että vapaa-aika toi kompensatiota työhön uhratusta ajasta. Se oli työntekijän omaa aikaa.

Vapautumisen tematiikka on ollut hengeltään pitkälti poliittinen, jolloin on korostettu loma-oikeuden suomaa vapaaehtoisuutta ja vapaavalintaisuutta. Vapaa yhdistettiin tällöin työntekijöiden ja etenkin työväen ”omaehtoiseen” kulttuuriin ja yhdistysten toimintaan; yhdistyksistä yksilö voisi itsenäisesti valita omat harrastuksensa. Vapaus asetettiin tällöin pakon ja velvollisuuden vastakohtaksi. Pakko taas edellytti sanktioitua järjestelmää, jossa esimerkiksi puolueen tai yhdistysten jäsenyys ei ollut vapaavalintaista. Tällä viitattiin etenkin fasistisiin järjestelmiin, joissa työläisten itsensä perustamat yhdistykset lakkautettiin ja kiellettiin. Työläisellä ei tällöin ollut järjestäytymisen, toiminnan eikä mielipiteenilmaisun vapautta. Velvollisuus taas merkitsi sitä, että työläinen ei ymmärtänyt omaa subjektiivuttaan vaan oli yhä isäntävallan määräysten ja toimien kohteena. Työläisen velvollisuutena oli tällöin totella ja osallistua työnantajan loma- ja vapaa-ajan toimintaan. Subjektivuden taustalta löytyi näin ollen ajatus kollektiivisesta voimasta, järjestäytymisestä työväen- ja ammattiyhdistysliikkeeseen.

Loma- ja vapaa-ajan pidentämisen vaatimukseen on liittynyt erilaisia tulkintoja vapaa-ajan ja vapauden tarkoituksista. Vapautumisen diskursseissa on elänyt demokraattisen vapaa-ajan ideologia, joka on peräisin sosialistisen vapausutopian kahdesta näkökannasta. Ensinnäkin työstä vapautuminen korosti loma- ja vapaa-ajan itsenäisyyttä omana elämänalueena. Toiseksi vapautumisen diskursseissa työnteon tuli tuottaa työläiskansalaisen identiteettiä vahvistavaa uudenlaista ”työn iloa”. Tähän liittyen vapaa-ajalla tehty työ määrittyikin uudella tavalla.

Työssä vapautuminen sai uudenlaisia merkityksiä, kun työnteko perustui vapaaehtoisuuteen tai harrastuksiin. Vaikkei lomalla sopinut tehdä oman alan töitä, lakihan kielsi sen, muunlaisia vapaaehtoisia töitä saattoi tehdä vapaasti. Esimerkiksi lomapropagandassa talkootyö maaseudulla saatettiin esittää urheiluun ja leikkiin vertautuvana ruumiinkunnon ylläpitämisenä. Erona virkistäytymisen diskurssiin verrattuna kuitenkin oli se, että vapautumisen diskursseissa ”lomanormin” sijaan nostettiin esiin moninaisia ”vapauden” merkityksiä ja emansipaation päämääriä.

Käytännössä tilanne saattoi olla kuitenkin toinen, eikä romantisoitu kuva työstä ulkona maalla perustunut vapaaehtoisuuteen vaan vastavuoroisuuteen. Työnteko maalla saattoi olla palkka loma-ajan ruoasta ja majoituksesta. Lomaliiton vuonna 1960 tehdyssä tutkimuksessa todettiin, että lomavierailut saattoivat tarkoittaa heinätoita tai muita sadonkorjuutoita, lastenhoitoa sekä rakennus- ja talkootöitä. Haastatelluilta kysyttiin, joutuivatko he tekemään lomallaan omaistensa tai kotinsa hyväksi jotakin sellaista työtä, joka ei kuulunut lomanormien määrittämään ”oikeaan lomaviihtöön”. ”Oikea” jäi kuitenkin lomalaisen itsensä määriteltäväksi. Raili Ruusala (1964) täsmensi, ettei sille annettu etukäteen valmiita määritelmiä. Teollisuustyöntekijöistä lähes puolet katsoi tehneensä tällaista työtä. Lisäksi nämä työt tehtiin ilmaiseksi. (Ruusala 1964, 44–45.) Myös sukupuoli vaikutti kokemukseen. Monille naisille arkityö ei loppunut lomallakaan, sillä lomatkin olivat samaa ”piikomista olosuhteiden pakosta”, kuten eräs naisinformantti totesi (Litunen 1962, 39).

Vapautumisen diskursseissa argumentit on kohdistettu myös suoraan virallista ”lomanormia” vastaan. Ihmiset saattoivat noudattaa epäviralliseksi lomanormiksi muodostunutta ”oikeaa” lomaviihtötapaa, vaikkei siitä itse oikeasti naut-

tinutkaan. Tällöin lomanormin noudattaminen tarkoitti ulkokohtaista, rahaperustaiseen arvostukseen ja porvariston lomatapojen imitointiin liittyvää korkean elintason esittelyä. Sen sijaan, että kaikkien tulisi tavoitella tai noudattaa ”lomanormia”, nostettiin esiin ajatus, ettei tällaisesta pakosta tarvitsisi välittää. Tällainen argumentointi kohdistui virkistäytymisen diskurssin normatiiviseen, lomapropagandistiseen ytimeen.

Vapautumisen diskurssissa on tarjottu ”luonnolliseksi” muodostuneen lomanormin sijaan vaihtoehdoksi sellaista toimintaa, jossa on painotettu yksilön omatoimisuutta ja vapaaehtoisuutta. Loma- ja vapaa-aika olisi tällöin lafarguelaiseen henkeen enemmänkin ”oikeutta joutilaisuuteen” tai Burns’in sanoin oikeutta ”luovaan joutilaisuuteen”; nämä mahdollistaisivat yksilön hyvinvoinnin ja monipuolisen kehittymisen. Lomalla olisi aikaa harrastaa sekä saada aikaa itselle ja perheen kanssa. Vapautumisen diskurssissa loma- ja vapaa-aika on määrittynyt yksilön itsensä vapaasti päätettävissä olevana asiana, joskaan sitä ei ole esitelty täysin ”kuolleen” aikana – moraalisaatetydiskurssille tyypilliseen tapaan.

Lomanviettoon kohdennetut molemmat muotoilutavat elävät yhä rinnakkain, tasavertaisina. Lomanvieton kohdalla käydään maltillista kamppailua siitä, miten sen sisältö halutaan muotoilla. Kyse ei siis ole mistään passiivisesta muotoutumisesta tai hallitsemattomasta muutoksesta. Muutostarve kertoo myös tietoisesta linjauksesta eri tutkimusaloilla ja hallinnoinnissa; painotetaan loman käytön psyykkisfyysisen suojelun vai lomanvieton viihtymisen ja kulutuksen merkitystä. Laajemmassa kontekstissaan näissä painotuseroissa on kysymys myös kiinnittymisestä teoretisointiin, jossa korostetaan joko modernin jatkuvuutta tai postmodernin murrosta. Muutoksen läsnäolo on kuitenkin löydettävissä molemmista.

Oikeus lomaan

Lomanvieton tai lomankäytön – kumpaa näistä termeistä halutaankin käyttää – merkityksiä painottavat puhettavat ovat ilmentäneet sekä pohjoismaisen hyvinvointivaltion arvoja että teollisen kansallisvaltion tuotantotarpeita. Yhtä lailla nämä arvot ja tarpeet ovat heijastuneet pyrkimykseen tasavertaisen loma- ja vapaa-ajan toteuttamiseksi. Lainsäädännöstä huolimatta on ilmennyt selviä eroja loman saamisessa ja järjestämisessä.

Yhteiskuntapoliittisen intervention myötä muotoillun suomalaisen loma- ja vapaa-ajanpolitiikan lähtökohdaksi määriteltiin työsuhde. Oikeus lomaan on määritetty palkkatyöntekijöiden oikeudeksi – ei kansalaisoikeudeksi. Tällainen ajattelutapa asettaa kansalaiset eriarvoisiksi. Vuosilomalait ovat tuoneet loman vain pitkäaikaisissa täysipäiväisissä palkkatyösuhteissa työskenteleville; ns. tyypillisissä työsuhteissa työskenteleville on annettu palkallinen loma (v. 1939) ja maksettu prosenttiperusteinen lomakorvaus (v. 1960). Kaikille kokoaikaisesti loma-ansaintakaudella työskenteleville on taattu vähintään neljän viikon loma (v. 1973). Loman pituuteen ja kertymiseen vaikuttavat vuosilomalainsäädännön ohella myös alakohtaiset työehtosopimukset.

Loman järjestäminen on ollut vuosiloman palkallisuudesta huolimatta monille ongelmallista. Monelle rahat eivät ole riittäneet ja muitakin syitä löytyy. Esimerkiksi loma-aika on ollut liian lyhyt tai se on perheenjäsenillä eri aikaan tai erimitainen. Osalla taas lomaa ei ole kertynyt lyhyistä työsuhteista. Koska oikeus työhön edeltää oikeutta lomaan, ei loma-oikeutta ole ollut myöskään työttömillä tai oppivelvollisuutensa suorittaneilla ei-työllisillä.

Näitä epäkohtia tasaamaan luotiin toisen maailmansodan jälkeen yhdistysvetoisen mallin mukaisesti monipuolinen sosiaalisten lomien verkosto (ks. Anttila 2005). Etenkin RAY:n, ammattiyhdistysliikkeen sekä työnantajien tuen avulla on mahdollistunut loma myös niille, joilla ei ole mahdollisuutta rahoittaa lomaansa. Lisäksi monet järjestöt ovat järjestäneet lomiaminimioikeuden ulkopuolelle jääneille sekä joillekin erityisryhmille, kuten äideille, lapsille, maanviljelijöille ja työttömille. Silti moni pienituloisen ei ole löytänyt tai halunnut käyttää sosiaalisia lomiaminimioikeuksien palveluja. Osalle kysymys voi olla leimautumisesta. Monelle syy on kuitenkin taloudellinen, sillä täysin ilmaista näidenkään järjestöjen lomatarjontaa ei ole.

Vuosilomajärjestelmän ensimmäisten vuosikymmenten aikana ei palkallista loma-aikaa ole kertynyt lyhytaikaisesta työstä, vaan niin sanotuissa epätyypillisissä työsuhteissa työskenteleville on loma-ajasta maksettu kompensatio rahana. Vasta vuonna 1986 vuoden 1973 vuosilomalakiin tehtiin uudistus loman ansaintaperusteista: lomaa alettiin myöntää myös niille työntekijöille, jotka työskentelevät vähintään 14 täyttä päivää tai 35 tuntia kuukaudessa. Epätyypillisissä työsuhteissa

työskenteleville voi näillä perusteilla kertyä lomaa maksimissaan neljä viikkoa.

Kesälomakaudesta 2006 eteenpäin on sovellettu uusinta vuosilomalakia, jonka on esitetty parantavan työn ja perheen yhteensovittamista sekä lisäävän epätyypillisissä työsuhteissa työskentelevien vuosilomaetuuksia. Ainakin laki toi loma-oikeuden piiriin uutta väkeä, sillä lomaa vastaavaa vapaata on alettu myöntää myös uusille työntekijäryhmille. Esimerkiksi osa- tai määräaikaista työtä tai kotityötä tekevät saivat oikeuden palkalliseen vapaaseen vuoden 1986 ansaintaperusteita noudattaen. Lisäksi loma-ajan joustavuus lisääntyi: Yli 12 päivän loma voidaan siirtää seuraavalle lomakaudelle, yli 18 päivän loma on mahdollista ”säätää” käytettäväksi myöhemmin ja ns. viides lomaviikko voidaan pitää osa-aikaisena, mikäli työntekijä niin haluaa.

Kansalaisloma vaihtoehtona?

Pääpiirteissään uusi vuosilomalaki näyttää toteutuvan yhdenvertaisuuden ja tasa-arvoisuuden periaatteita. Koska uudet lomannauttijat ovat osia määräaikaaisesti koti- tai pätkätyötä tekeviä, on huomattava, että enemmistö heistä on naisia ja/tai nuoria sekä pienituloisia, perheellisiä ja/tai yksinhuoltajia. Tilastokeskuksen mukaan esimerkiksi vuonna 2004 Suomessa oli yli 320 000 osa-aikatyöläistä. Yksinhuoltajia on niin ikään kymmeniä tuhansia; heistä selvä enemmistö on naisia. Tasa-arvoisuuden ja tasavertaisuuden toteutumisen lomakäytön kohdalla nousee yhä esiin, sillä lain voima ei välttämättä toteudukaan toivotulla tavalla, eikä se koske vielä kaikkia.

Nykypäivänä tilanne on monella tavoin muuttunut menneisyyteen verrattuna. Työmarkkinoilla tapahtuneeseen rakennemuutokseen on vastattu muun muassa uusimman vuosilomalain mahdollistamalla loma-ajan joustoilla. Lakisääteinen vuosilomajärjestelmä voisi kuitenkin taata kaikille kansalaisille yhtäläisen oikeuden lomaan, kansalaislomaan. Työnteon taloudellisen tuottavuuden ja loman taloudellisen kulunkin vuoksi asiaa ei ole sen enempää pohdittu. Tämä todistaisi virkistäytymisen diskurssin dominanssista: loman tehtävä on lisätä tuottavuutta ja palauttaa voimia työntekoon aktiivisuuden ja vaihtelun avulla. Tällöin toissijaiseksi jäävät vapautumisen

diskurssin painopisteet: jokaisella kansalaisella on oikeus lepoon ja vapaavalintaisuuteen sen suhteen, miten vapaan aikansa viettää.

Kansalaisloman idea on kummitellut taustalla aivan vuosilomajärjestelmän alkuvuosina, jolloin huoli kohdentui juuri oikeuden ulkopuolelle jäävien jaksamiseen. Vuosilomajärjestelmän alkuaikoina kansalaisloma olisi tarkoittanut palkkatyöläisten ja perheenemäntien lisäksi maanviljelijöitä sekä keikka- ja kausityöläisiä. Tuolloin esimerkiksi lyhyissä työsuhteissa työskennelleiden loma-oikeus kaatui työnantajan vastustukseen, sillä loman tuoma tuotantotehon paraneminen ei välttämättä olisikaan koitunut lomaan sijoittaneen työnantajan eduksi. Tällä perusteella ei yksilön, työyhteisön ja yhteiskunnan etu olekaan ollut sama, vaan työntekijät ovat olleet monikertaisesti eriarvoisessa asemassa.

Kotityötä taas ei arvostettu sen heikon tuottavuuden vuoksi; kuka olisi maksanut esimerkiksi perheenäitien lomakulut? Vastaava arvottava eronteko töiden ja ”hommeiden” välillä näkyy yhä julkisuudessa esitetyissä kommentteissa. Esimerkiksi *Helsingin Sanomissa* vuorotteluvapaita käsittelevässä pääkirjoituksessa kotona tehtävä lastenhoito rinnastetaan lomailuun: ”Nykyisillä yli 50-vuotiailla ja eläkeikää lähestyvillä ihmisillä ei ole ollut äitiysloman tai hoitovapaan ohella juuri muita mahdollisuuksia hengähtää kesken työuran.” Yhtä lailla vuorotteluvapaa määritetty lomaksi, jolloin voi opiskella, harrastaa liikuntaa, remontoida tai, niin tahtoessaan, ihan vain olla jouten. Vuorotteluvapaa kuten lomallakin ”ladataan akkuja”. (HS 23.10.2006.) Muitakin yhtäläisyyksiä löytyy: vuorotteluvapaa on mahdollista vain niille, joilla on vakituinen kokoaikainen työsuhde.

Tätä taustaa vasten nykyaikainen kansalaisloma näyttää hieman, mutta vain hieman erilaiselta. Se koskisi kaikkia kansalaisia: työllisten lisäksi työttömiä ja opiskelijoita sekä kaikkein lyhyimpien työpätkien tekijöitä, kuten keikka- tai vuokratyöläisiä. Ikään, sukupuoleen tai työmarkkina-asentoon katsomatta. Epäilemättä hyvinvointiyhteiskunnalla on niin tahdottaessa varaa järjestää kansalaisloma loma-oikeuden ulkopuolelle jääville, onhan panostus lomaan samalla sijoitus tulevaisuuteen. Eikö juuri kansalaisten loma- ja vapaa-ajan pidentäminen ole ollut maan taloudellisen ja sosiaalisen hyvinvoinnin merkki?

TIIVISTELMÄ

Anu-Hanna Anttila: Yhteiskuntapoliittinen interventio lomaan

Suomessa on ensimmäisen eli vuoden 1939 vuosilomalain ja sota-ajan jälkeen vuosilomalakeja uudistettu vuosina 1946, 1960, 1973 ja 2005. Paineet lainuudistuksiin ja niiden läpivientiin nostavat loman tehtävän ja merkityksen mediassakin yleisemmäksi keskustelunaiheeksi. Monentasoinen kamppailu on muokannut työntekijöiden loma- ja vapaa-ajankysymykseen kiinnittyneitä puhetapoja. Olen nimennyt näiden vakiintuneiden puhetapojen päätyypit virkistäytymisen ja vapautumisen diskursseiksi. Suomalaisissa työväestön loma- ja vapaa-ajan tarvetta, pituutta ja sisältöjä koskeneissa keskusteluissa nämä diskurssit ovat eläneet rinnakkain vuosikymmeniä.

Puhetavat määrittävät loman tehtävän eri tavoin. Virkistäytymisen diskurssissa loman tehtävä on lisätä tuottavuutta ja palauttaa voimia työntekoon aktiivisuuden ja vaihtelun avulla. Loma on siis alisteinen palkkatyölle: loma on työstä lepoa ja voimien palautusta työtä varten. Toista, vapautumisen diskurssia taas voi kuvailla individualistiseksi, sillä sen ytimenä on vapaaehtoisuus lomavieton suhteen. Vapaus työstä, työssä ja vapaa-aikana määrittää myös loman tarkoitusta. Loman merkitys painottuu vapautumisen diskurssissa toisin kuin virkistäytymisen diskurssissa: jokaisella kansalaisella on oikeus lepoon ja vapaavalintaisuuteen sen suhteen, miten vapaan aikansa viettää.

Lomavieton tai -käytön sisältöihin kohdistetut puhetavat ovat ilmentäneet sekä pohjoismaisen hyvinvointivaltion arvoja että teollisen kansallisvaltion tuotantotarpeita. Yhtä lailla nämä arvot ja tarpeet ovat hei-

jastuneet pyrkimyksiin tasavertaisen loma- ja vapaa-ajan toteuttamiseksi. Lainsäädännöstä huolimatta on ilmennyt selviä eroja loman saamisessa ja järjestämisessä. Yhteiskuntapoliittisen intervention myötä muotoillun suomalaisen loma- ja vapaa-ajanpolitiikan lähdekohtaksi määriteltiin työsuhde.

Vuosilomalait ovat tuoneet loman vain pitkäaikaisissa täysipäiväisissä palkkatyösuhteissa työskenteleville, sillä loman ansainta on myös tuotannollistaloudellinen kysymys. Tyypillisissä työsuhteissa työskenteleville on annettu palkallinen loma (v. 1939) ja maksettu prosenttiperusteinen lomakorvaus (v. 1960). Kaikille kokoaikaisesti loma-ansaintakaudella työskenteleville on taattu vähintään neljän viikon loma (v. 1973). Loman ansaintaperusteista säädettiin vastaamaan työmarkkinoiden muutosta: vähintään 14 täyttä päivää tai 35 tuntia kuukaudessa työskenteleville annettiin myös lomaa (v. 1986). Vuoden 2005 lomalaain on esitetty parantavan työn ja perheen yhteensovittamista sekä lisäävän epätyypillisissä työsuhteissa työskentelevien vuosilomaetuksia. Loma-ajan joustavoittamisen ohella lomaoikeus laajeni: osa- tai määräaikaista työtä tai koti-työtä tekevät saivat oikeuden palkalliseen vapaaseen.

Oikeus lomaan on määritetty palkkatyöntekijöiden oikeudeksi – ei kansalaisoikeudeksi. Tällainen ajattelutapa asettaa kansalaiset eriarvoisiksi. Ratkaisun kaikkein heikoimmassa asemassa oleville toisi kansalaispalkkaan vertautuva pienimuotoisempi etuus, kansalaisloma. Se koskisi kaikkia kansalaisia: työllisten lisäksi työttömiä ja opiskelijoita sekä kaikkein lyhyimpien työpätkien tekijöitä, kuten keikka- tai vuokratyöläisiä. Ikään, sukupuoleen tai työmarkkinaposition kat-somatta.

KIRJALLISUUS

- ANTTILA, ANU-HANNA: Vapauteen, luontoon, aurinkoon on päästävä! Lomapropagandaa työväestölle 1940-luvun lyhytelokuvissa. *Sosiologia* 41 (2004): 4, 280–296
- ANTTILA, ANU-HANNA: Loma tehtaan varjossa. Teollisuustyöväestön loma- ja vapaa-ajan moraalisaätely Suomessa 1930–1960-luvuilla. *Bibliotheca Historica* 93. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2005
- BARANOWSKI, SHELLEY: Strength through Joy. Tourism and National Integration in the Third Reich. P. 213–238. In: Baranowski, Shelley & Furlough, Ellen (eds): Being Elsewhere. Tourism, Consumer Culture, and Identity in Modern Europe and North America. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2001
- BURNS, C. DELISLE: Fritiden i det moderna samhället. Stockholm: Bonniers, 1936
- DAHLKILD, NAN: Ferie for folket – omkring oprettelsen af Dansk Folkeferie. *Arbejder Historie* 31. Meddelelser om forskning i arbejderbevægelsens historie, oktober 1988, 2–17
- DE GRAZIA, VICTORIA: The Culture of Consent. Mass Organization of Leisure in Fascist Italy. Cam-

- bridge: Cambridge University Press, 1981
- ESKILSSON, LENA: Fritid och demokratisering. S. 64–83. I: Sandell, Klas & Sörlin, Sverker: Friluftshistoria. Från härdande friluftsliv till ekoturism och miljöpedagogik. Teman i det svenska friluftslivets historia. Stockholm: Carlsson, 2000
- FURLOUGH, ELLEN: Making Mass Vacations: Tourism and Consumer Culture in France, 1930s to 1970s. *Comparative Studies in Society and History* 40 (1998): 2, 247–286
- HENTILÄ, MARJALIISA: Keikkavaaka ja kousikka. Kaupan työ ja tekijät 1800-luvulta itsepalvelu-aikaan. Helsinki: Liikealan ammattiliitto ry., 1999
- ILO R21 (1924). (Withdrawn) Utilisation of Spare Time Recommendation. Internet-osoite: <<http://www.ilo.org/ilolex/english/reccdisp1.htm>>
- KETTUNEN, PAULI: Suojelu, suoritus, subjekti. Työsuoje-lu teollistuvan Suomen yhteiskunnallisissa ajatteluja toimintatavoissa. Historiallisia tutkimuksia 189. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 1994
- KROHN, AARNI: Elämän lomassa. Suomalaisen loman historiaa. Helsinki: Lomaliitto, 1991
- KUUSI, EINO: Sosiaalipolitiikka. Osat I ja II. Porvoo: WSOY, 1931
- LITTUNEN, YRJÖ: Sosiaalinen sidonnaisuus. Juva:

WSOY, 1962

- LÄHTEENMÄKI, MARIA: Mahdollisuuksien aika. Työläisnaiset ja yhteiskunnan muutos 1910–30-luvun Suomessa. Bibliotheca Historica 2. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 1997
- LÖFGREN, ORVAR: Know your Country. A Comparative Perspective on Tourism and Nation Building in Sweden. P. 137–154. In: Baranowski, Shelley & Furlough, Ellen (eds): Being Elsewhere. Tourism, Consumer Culture, and Identity in Modern Europe and North America. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2001
- NÄSSTRÖM, GUSTAF: Förord. S. V–VIII. I: Burns, C. Delisle: Fritiden i det moderna samhället. Stockholm: Bonniers, 1936
- RINNE, RAFAEL: Lyhenevä työaika kasvuhakuisessa yhteiskunnassa. Sosiaalinen Aikakauskirja 60 (1966): 1, 1–13
- RUUSALA, RAILI: Loma sosiaalisena laitoksena. Yhteiskunnallisen korkeakoulun tutkimuslaitos, julkaisusarja M, 9/1964. Moniste. Tampere: Yhteiskunnallinen korkeakoulu, 1964
- SANDELL, KLAS & SÖRLIN, SVERKER (red.): Friluftshistoria. Från härdande friluftsliv till ekoturism och miljöpedagogik. Teman i det svenska friluftslivets historia. Stockholm: Carlsson, 2000
- TYÖNTEKIJÄIN VAPAA-AJAN KÄYTTÄMINEN. Sosiaalinen Aikakauskirja 19 (1925): 3, 192–199
- TYÖNTEKIJÄIN VUOSILOMALAKI. Annettu 21 p:nä huhtik. 1939. Nro 110. Sosiaalinen Aikakauskirja 33 (1939): 12, 690
- WARIS, HEIKKI: Lomankäytön järjestely sosiaalipo-

liittisenä tehtävänä. Sosiaalinen Aikakauskirja 34 (1940): 8, 245–267

VEHILÄ, A.: Uusi työntekijäin vuosilomalaki. Sosiaalinen Aikakauskirja 33 (1939): 4, 153–162.

Julkaisemattomat lähteet

- WARIS, HEIKKI: Sosiaalipolitiikan kehitys ja sen vaikutus loma-aikoihin. Pääkohdat Wariksen puheesta kansanmatkailu- ja lomajärjestöjen kansainvälisessä kokouksessa Helsingissä ja Keuruselällä 1950. Julkaisematon puhe
- WARIS, HEIKKI: Muuttuva loma. Wariksen puhe Pohjoismaisessa Loma 66 -kongressissa 13.5.1966. Julkaisematon puhe.

Sanomalehtiartikkelit

- HS 28.11.2004. Anttila, Anu-Hanna: Tasavertaisempi oikeus lomaan. Helsingin Sanomat/ Vieraskynä. A 2
- HS 23.6.2006. Kauppinen Perttu: Luokkatietoista lomailua. Helsingin Sanomat/ Sunnuntai. D 3
- HS 5.7.2006. Lomamatkat ovat liian kalliita joka viidennelle kotitaloudelle. Helsingin Sanomat. B 4
- HS 7.7.2006. Viikon lomamatkako perusoikeus? Helsingin Sanomat/Pääkirjoitus. A 2
- HS 23.10.2006. Vuorotteluvapaa on jo osoittanut toimivuutensa. Helsingin Sanomat/Pääkirjoitus. A 2
- TS 7.8.2004. Anu-Hanna Anttila: Lomailuun esitetään entistä enemmän joustavuutta. Vuosilomalain uudistus parantaisi pätkätyöntekijän asemaa. Turun Sanomat/ Alio. 2.